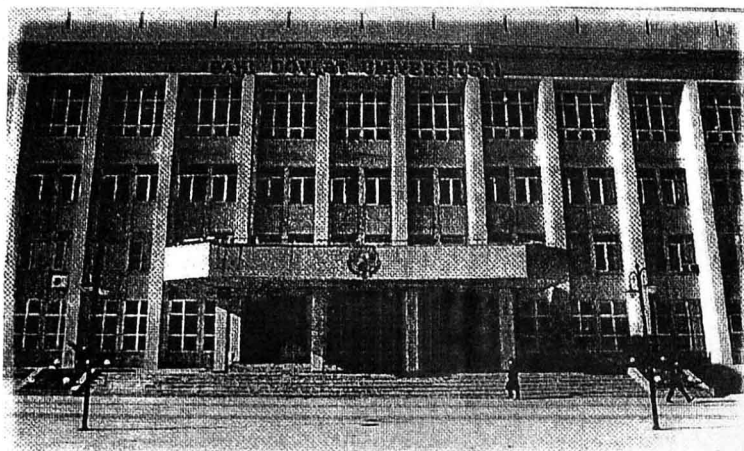

ISSN-1038

Beynəlxalq elmi – nəzəri
« *DİL VƏ ƏDƏBİYYAT* »
Jurnalı

3(51)

Bakı -2006

Veydoddin Piraliev FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ PUBLİSİSTİKASINDA KƏNDLİ VƏ MÜLKƏDAR MƏSƏLƏSİ

1891-ci il ilin axırında, «Kəşkül» qəzetinin bağlanmasında, 1903-cü ilin martında «Şərqi-Rus» qəzetinin nəşrinə qədər olan müddətdə Qafqazda heç bir qəzet-jurnal nəşr olunmamışdı. Bu illər Azərbaycan xalqının bütün həyat sahələrinin oyandıqı dövr idi.

Əsrin meydana çıxardığı məsələlərin müzakirəyə qoyulmasına ciddi ehtiyac yaranmışdı bu zaman kəsiyində, mətbuatın inkişafının alınmasını ədib geyri normal tədbir hesab edir və bunu açıq düşmənciliyin təzahürü kimi qiymətləndirirdi.

«Kəşkül» qəzeti bağlandıqdan sonra Zaqafqaziya müsəlmanları on-on beş il öz ana dilində mətbuat orqanında məhrum qaldı. Bir neçə şəxsin Azərbaycan dilində qəzet çıxarmaq təşəbbüsü hökumət tərəfindən rədd edildi. Hökumət nə səbəbdən isə azərbaycanlıların arasında maarifin yayılması sahəsində məhsuldar işi ilə tanışın və səli mətəd ilə savad təlimi üçün birinci dəfə Azərbaycanlılarda dərslik tərtib edən Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının müsəlman şöbəsinin keçmiş inspektoru, əməkdar müəllim Cernyayevskinin də xahişini rədd etmişdi. Həmin zaman əhalisinin sayı 800 min olan ermənilərin yeddi, 600 min əhalisi olan gürcülərin isə beş mətbuat orqanı var idi. Lakin Qafqazın başqa xalqlarından geri qalan və mədəniyyəti zəif inkişaf etmiş azərbaycanlılar yaxşı bir mətbuat orqanına hamıdan çox ehtiyac hiss edirdilər.

Rusiyanın müsəlman xalqının intibahının qarşısını almaq təşəbbüsü xalq maarif sahəsində daha ciddi cəhdlərlə həyata keçirildi. Məlum olduğu kimi çar hökuməti Azərbaycan məktəblərini professional müəllim kadrları ilə təlim etməyə ilk dəfə 1879-cu ildə Zaqafqaziya (Qor) Müəllimlər Seminariyası nəzdində «Tatar şöbəsi» ni açmaqla təşəbbüs göstərmişdi.

Bundan başqa İrəvan seminariyasında, Tiflis Aleksandrovski İnstitutunda müəllim hazırlığı üçün də bözi imkanlar yaradılmışdı. Lakin Qafqaz müsəlmanlarının sayı və ehtiyacı ilə hazırlanmış müəllimlərin sayı arasında böyük bir uyğunsuzluq vardı. Daha doğrusu, müəllimlərin əmsali xalqın gündən-günə artan tələblərinə cavab vermirdi. İlk dəfə 1881-ci ildə, Azərbaycan məktəbləri üçün üç nəfər müəllim buraxan Qori Müəllimlər Seminariyası 1909-cu ilə qədər iyirmi yeddi il müddətində cəmi 150 nəfər müəllim buraxmışdı. Ümumiyyətlə, Zaqafqaziya təhsil müəssisələri Azərbaycan məktəbləri üçün iki yüz müəllim hazırlaya bilməmişdi. F.Köçərli bunu geyri-normal bir hadisə hesab edirdi. O, əhalinin sayı ilə buraxılan müəllimlərin əmsalını qarşılaşdıraraq yazırdı: «Bəlkə ki, iyirmi yeddi sinənin özində dövlət tərəfindən açılmış dərülmüəllimlərdən 200-ə qədər müəllim çıxıbdu. Qafqazın üç milyona çatan müsəlman əhalisinin təlim və tərbiyəsinə mübaşir olmaq üçün iki yüz nəfər müəllim-darıya nisbət bir çətrə monzilsizəndir desək, mübaliğə etmiş olmarıq».

F.Köçərli publisistikasında Azərbaycan xalqının milli intibahının qarşısını alan qüvvələr arasında bəy, xan, mülkədar təbəqəsinə qarşı cəvriyyə tənqid daha sət idi. Bu omunkə əlaqədar idi ki, ölkənin iqtisadi mənbələri onların əllərində idi. Hökumət əhalini məmurlardan sonra onların vasitəsilə idarə edirdi. Çar hökuməti Azərbaycanı istila etdikdən sonra yerli feodallarla əlaqəyə girib bütün torpaq sahiblərini onların ixtiyarına vermiş və üzərində yaşayan əhalini onların tabeliklərinə vermişdi.

1847-ci ildə nəşr olunmuş «Kəndli əsasnaməsi» nə görə «bütün kəndlilər-riyyətli, rəncbərler, elatlar və başqaları-vahid ad: mülkədar tabəsi adı adlandırıldı. Kişi cinsindən olub, 15 yaşından yuxarı kəndlilər bəylərə

məxsus torpaqda 5 desyatına qədər həcmdə tayı torpağından istifadə edə bilər, bunun əvəzində isə təxəl mənsulunun 1/3 məlcəht taridilə böyə verməli idilər...»

«Kəndli əsasnamələri» noinki ağır yük olan külli miqdar mülkəlləyiyatları qanuna salır, habelə bəylərə kəndlilərlə üzəndə polis hakimiyyəti və həmçinin onlara cismani cəza vermək hüququ verərək, kəndlilərin feodallardan şəxsi əsliqlərinə daha da qüvvətləndirirdi.

Beləliklə, kənd əhalisi bütövlükdə mülkədara tabe edilirdi və bütün hüquqlar əllərində alınmışdı. Riyyət tayfası ancaq fiziki zəhmətlə məşğul olmalı, onların üzərində ağılıq edən bəy, xan təbəqəsinin tələb və ehtiyaclarını təmin etməli idi.

İl boyu fiziki işlərlə məşğul olmaq kəndlilərin əqli və mənovi dünyasını zəncinləşdirmək imkanlarından məhrum edirdi, onları sadəcə əmək alətina çevirirdi.

Mülkədar, bəy, xan kəndlilyə vətəndaş kimi yox, iş heyvanına bərabər varlıq kimi baxır, ona zülm etməyi özünün təbii hüququ və vəzifəsi hesab edirdi.

F.Köçərli belə hesab edirdi ki, Azərbaycan bəyləri kəndlilyə zülm etməyə o qədər adət ediblər, hətta 1861-ci ilin 19 fevralında ikinci Aleksandr tərəfindən verilən fərmandan sonra onlar kəndlilərlə rəftarlarında dəyişiklik etməmişlər.

Ədib yazırdı: «Bu fərmanın zühuru isə əlli-altmış milyon rənkəncilərin üstünə güyü gən doğdu. Bir il bundan sonra Zaqafqaziya oları riyyətləri haqqında dəxi təza polojeniyanı qərardad olundu. Bu polojeniyanın hökümünə bizim ağaların bir para haddi-təcviz edən ixtiyarları geri alınb, zülm və təciddin əlləri qısaldı. Hər iki sinfin məbeliyəndə guya bir nəfər sülh və xoşbədarlıq binası təsis olundu. Və lakin Zaqafqaziyanın sair yerlərində polojeniyanın hökümünə az-çox əmal olunsa da, bizim yerdə olunmadı. Nəcə ki, Zakir yazırdı: «Polojeniya hökümü sadir olandan sonra zülm etməyə mötad olan bu qövmi-biqəm» dəxi də öz zümlərini artırb, riyyət tayfasını bicürmü günah şişə taxıb yandırarlarmış».

F.Köçərli bir maarifçi kimi kəndli kütləsinin hüquq və mənafeylərinin müdafiəçisi idi. O, kəndli kütləsinin simasında mövcud cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsini görürdü. O, haqlı olaraq bəlo hesab edirdi ki, vətənin və əhalinin rifahını ancaq kəndli kütləsinin zəhməti ilə təmin etmək olar. Yazıçı: «Qaranlıqla qalanarmış», «Əcəlsiz ölənlərimiz», «Məşətimizdə dair» və başa silsile məqalələrində əsrin bu ağır probleminə daha geniş yer vermişdi.

F.Köçərli cəmiyyətdə həyatında kənd əhalisinin, ümumiyyətlə, kəndli kütləsinin rolunu yüksək qiymətləndirir və onun dirçəliyi üçün əsas həlledici amil sayırdı. Ədibin fikrinə cəmiyyət və onun təşkil edən ayrı-ayrı təbəqələr kəndlilərin çiyinləri üzərində qərar tutur və onun zəhməti, qəbarli əlləri hesabına xan güzarını keçirirlər. O, kəndliləri «məyeyi-hayatumuz» adlandırır.

Kəndlisiz cəmiyyətin tənzəzil edib dağılacağına dərin bir inam bəsləyən yazıçı yazırdı: «Həqiqətdə bizim diriliyimiz, məyeyi-hayatumuz və eys şirətimiz bu qara riyyət adlanan gürüxun pürməşəqqət zəhmətinə bağlıdır. Bunlar bizə maddi tərəfdən rahatlıq, əminiyət və əsuyis verdikləri kimi, zindəngənliyimizə da lazımlı olan məyeyi-hayati mühəyyə» edirlər.

Lakin cəmiyyətin öz həyatında kəndlinin rolunu görüb qiymətləndirməməsi, onun ağır zəhməti müqabilində ona xidmət göstərməməsi ədibi ciddi surətdə narahət edirdi. Narahatlığın səbəbi təkcə bununla məhdudlaşmırdı. Bu son nəticədə bütün Azərbaycan ictimai, iqtisadi və mədəni həyatında tənzəzilən səbəb olduğuna görə ədibi hayəcanlandırdı narahət edirdi. Çünki kəndli həyatı yeniləşib yaxşılaşmayınca, tərəqqi edib inləməyincə xalqın

nifahi mümkün deyildi.

O yazırdı: «Bu sayaq onları özbaşına və öz halına qoyduğumuza görə onları da gün-gündən cəhalət dəryasına qorq olmaqladırlar, ızc və zalazətli siddətlə artıb çoxalır, dömbədəm, saatbasaat tənzüil etməkləri müşahidə olunur. Yüz sənə bundan əqdəm nə halat və nə dərəcə istiqamətdə vardsalar, indi də o halda müstəhkam durublar. Müddəti-mütəmadə belə halda qalmaqlıq delimitənzüillərdir. Çünki bir müddətdən ərzində sair oqvam və mülkə kəməli-sürətli irəli gedib, bizi geridə qoyublar. Bizim müsləmanlar isə bir nöqtə üstündə sabitqədəmdirlər».

F.Köçərli Azərbaycan sosial-ictimai həyatının yenidən, müasir sivilizasiyalı dünyanın inkişaf ahənginə uyğun qurulması təlabını irəli sürərək onu kəndli müssələsin istahından başlanmağı məsləhət görürdü. O bundan ötrü bir sıra tədbirlərin görülməsini vacib hesab edirdi.

Bunlardan birincisi mülkədar, bəy, xan təbəqəsi ilə kəndli sinfi arasında münasibətlərin tənzimlənməsindən ibarət idi. Yəni kəndli sinfinə ata-babadan davam edib gələn biganə, hətta təhqirəmiz münasibət ortadan götürülməli, aralarında qaradaşlıq məhəbbət əsasında əlaqələr yaranmalıdır. Başqa sözlə mülkədar, xan, bəy elitəsi birdəfəlik başa düşməlidir ki, onların firavan, xoşbəxt həyatının səbəbi "əkinçi, çitüçü", bir sözlə kəndli qaradaşlarıdır. Bunu başa düşüb, kəndli təbəqəsinə, hər cür münasibət göstərməlidirlər.

Lakin mövcud müsləman cəmiyyətində mülkədar-kəndli münasibətləri qanun, ədalət prinsipləri üzərində deyil, zülm əsasında qurulmuşdur. Onlar xalqdan ayrılıb, həyatı onun əməyi hesabına yaşadıqlarından yaddan çıxarmışlar. Ədib müasir şəraitdə mülkədar kəndli münasibətlərinin vəziyyətini təsvir etmək üçün məşhur İ.A.Knlovun «Ağacın kölgələri və yarpaqları» təmsilini misal götürür və müasir şəraitdə ağa-kəndli münasibətlərini onların əlaqələrinə bənzərdir.

Bəhərin gözəl bir çığında ağacın yarpaqları... «sabah yeli ilə şimn səhbət» edib özlərini tanırlayır, onlar özlərini təbii zıyanətəndirən yeganə varlıq sayıb, hamının boynuna minnət qoyurlar.

Yarpaqların səhbətini eşidən ağacın rüşələri onları da yada salmağı məsləhət görürlər. Rüşələri yarpaqlara bildirirlər ki, biz burada yerin altında qaralıqda dolamb sizi baslayırık və ağaca qüvvət və dirlilik veririk. «Biz həmişə qaralıqda işləyib sizə həyat veririk».

I.A. Knlov təmsilinə istinad edən F.Köçərli müasir cəmiyyətdə mülkədar, bəy, xan silkini ağacın yarpaqlarına, kəndli sinfini ağacın rüşələrinə oxşadırdı.

F.Köçərli bir maarifçi kimi cəmiyyətdə siniflər münasibətini ictimai müqavilə əsasında qurulmasını tələb edirdi. Onun fikrincə kəndlilər cəmiyyətin maddi ehtiyaclarını təmin etdikləri kimi, onun elitasını təşkil edən adamlar da qara rəiyyət adlanan sinfin mənəvi ehtiyaclarının təmin olunmasını qayğısına qalmaqdadırlar.

F.Köçərli bir maarifçi kimi cəmiyyətdə siniflər münasibətini ictimai müqavilə əsasında qurulmasını tələb edirdi. Onun fikrincə kəndlilər cəmiyyətin maddi ehtiyaclarını təmin etdikləri kimi, onun elitasını təşkil edən adamlar da qara rəiyyət adlanan sinfin mənəvi ehtiyaclarının təmin olunmasını qayğısına qalmaqdadırlar.

Maarifçilərin J.J.Russo tərəfindən irəli sürülmüş «ictimai müqavilə» nəzəriyyəsinə əsaslanan Firdudin bəy Köçərli belə hesab edirdi ki, kəndlilər cəmiyyəti maddi cəhətdən təmin etdiyi kimi, ali siniflər də onların mənəvi ehtiyaclarını yerinə yetirməlidirlər.

Kəndli rəsmi surətdə mülkədardan asılı vəziyyətdə və onun təbəçiliyində olduğuna görə onun həyatı üçün zəruri olan və əhəmiyyət kəsb edən məsələləri ancaq mülkədar, xan, bəy yerinə yetirməlidir.

İctimai müqavilənin şərtlərindən çıxış edən F.Köçərli münasibətin tənzimlənməsi yollarını göstərərək yazırdı: «Əlbəttə, cümlədən ziyadə olanların qeydina qalanı və oduna yanan gərək mülkədar, bəylər və ağalar olaydı, hamıdan artıq gərək onlar çalıb öz rəiyyətləri arasında elm və bilik inışar edəydilər».

İctimai müqavilə şərtlərinə əməl olunmaması F.Köçərliyə burjuva-mülkədar cəmiyyətinə olan ittihamları arasında xüsusi yer tutur. Onlar nainki rəiyyət qarşısında borclarını yerinə yetirirlər, əksinə rəiyyətin adi insan hüquqlarını qəsb edir, bütün ictimai düşüncənin korlanmasına, sadə iş heyvanı vəziyyəsinə enmələrinə, əmək alətinə çevrilməsinə səy göstərirlər. Onlara kəndlinin vətəndaşlıq hüquqlarının tanınması, cəmiyyət işlərində iştirakı əlverişli görünür. Çünki, kəndli avamıqlı və cəhələtdə olanda mülkədarlər daha çox xeyir götürürlər. Yazıçı rəiyyətin əlinin zəhməti ilə əsədə-dolanların kəndli kütləsinə münasibətdən təəssüflənərək yazırdı: «...Lakin çox heyl olsun ki, bizim alicəsb əcazadə və xanxəzələrimiz bu məsələyə başqa nəzar ilə baxıb, rəiyyət tayfasını həmişə vəhşi halında və zülm əlində qalmaqclarını özləri üçün eyni-səlah görüblər: ta ki, onların avamıqlı ilə nəbərdir olub mərifət... işığın və elm nurunun onların içinə daxil olmasına sədd çəkib, məmənəət göstəriblər və əlan göstərməkəddirlər».

Mülkədar, bəy, xan, əcazadə kənddə hər hansı yeni qaydanın təbiiqindən, kəndli uşaqlarının oxuyub savadlanmasından, qorxub təşviş keçirir, onların oyanıb ictimai həyat səhnəsinə çıxmalarından sosial mövqelərini əldən getməsi kimi baxırdılar. Bu baxımdan F.Köçərliyə bir mülkədar bəylə səhbət çox maraqlı və səciyyəvidir. Ədibin kənddə «rəiyyət uşaqlarının təlimi üçün bir məktəb» açma, bərdə təklifi mülkədar tərəfindən ciddi etiraz və narazılıq qarşılanır. O, yazıçıya bu qəbildən səhbətləri camaat arasında danışmamağı məsləhət görürək kəndliyə münasibətini boyan edib deyir: «Rəiyyət tayfasına oxumaq yazmaq nə lazımdır. Söziün doğrusunu bilmək istəyirsən sənə deyir: «Mən heç vaxt istəməmişəm ki, mənəim rəiyyətim elmi və qanacaqlı olsun. Ondan mənə və övladıma nə fayda? Mən əlan öz mülkümün içində bir balaca padışaham, hər nə istəyirəm, eyləyirəm. Hər qisim əmr mənədən sədir olsa, təbələrim ona sözsüz, sualsız əməl edirlər. Onlar zəhmət çəkib işləyir, mənə rahat yeyib padşah kimi dolanıram. Dünya başdan belə yaramıbdır: «Biri zəhmət çəkib qazanır, biri də rahat oturub yeyir. «KİM İSTOR ÖZ MƏMLƏKƏTİNDƏ ELM OXUMAĞ İLƏ XƏYANƏTKAR SİSİALİSTLƏR ƏMƏLƏ GƏTİRSİN, FƏSAD TOXUMU AKSİN?»

F.Köçərliyə təsvir etdiyi mülkədar Ə.Haqverdiyevin «Bəxtsiz cavan» faciəsində Hacı Səməd ağa, M.Ə.Sabirin «Ata nəsihəti» satirasında ata ilə eyni siyasi mövqedən çıxış edir. Onlardan birincisi kəndli balasının «başına bir şanka qoymağundan», ikincisi oğlunun universitetdə sosializm ideyaları ilə silahlanmasından qorxur. Ə.Haqverdiyevin Hacı Səməd ağası Firdunbəy qəhrəmanı kimi düşüncü. O, Fərhadı deyir: «Rəiyyət nə qədər avam olsa, bir elə bəy üçün məsləhətdir. Hərğah bunlara biz elmi oxutsaq, gərək sonra gedib dilənək. Hərəsi gedib başına bir şapka taxıb deyəcək ki, abra-zənəm. Ondan sonra hünərə var onlarla danış. Gəlib yanında izinsiz əyləşəcək, guya mən ildir sənənlə bəğribadaşdı. Kəndə gedəcəksən, mələkə qoymayacaq, deməyəcək ki, ağa gəlib, gedim ona bir salnam verim».

Sabirin satirasında ki, ata kimi F.Köçərli qəhrəmanını da vahiməyə salan kəndli balalarının sosializm ideallarına yiyələnmək qorxusudur.

Sən nə deyəcəksən sasalam, ya ki, demoprət
Bilməm nəcə dərsiz
Xalqın evini yıxdı çıxıb bir neçə bədzət.
Ax, ax, a beynisiz.
Hər bir gədə bir az oxuyub adam olubdur.
Zakonu boyanmaz.
Çoban-çoluq oğlu bəy ilə baham olubdur

Hamunu bəyənəmz

Gahi şah bir tənə vurur, gah vəziyə,
Bax, bax, sənə taril
Gahi ocağa şəkkl çəyər, gahi də pira,
Kafir olu bəri.

F.Köçərli kəndin imtiyazlı təbəqələrinin qara rəiyyət tayfasına biganə münasibətdən danışarkən müasir sosial təsisatların olmaması haqqında xüsusi fikir söyləyirdi.

Ədibin fikrincə kəndlilər təkcə fiziki əməyə qatılmaqla istismar olub təzyiqləndir saxlanırlar. Onlar eyni zamanda mənəvi ələmdən məhrum edirlər. XX əsrin coşğun mədəni tərəqqisindən Azərbaycan kəndində heç bir nişanə yoxdur. Onlar nainki inqilab, azadlıq kimi məfhumları haqqında məlumat, hətta allah kəlamını eşitmirlər. O təəssüf hissi ilə yazırdı: «Çox böyük kəndlilərimiz var ki, içində məscidi və məktəbi yoxdur. Uzun illər camaatın çulağı vəz və nəsihət eşitməyib, haqq-taalının əmrindən və peyğəmbərin qoyduğu yoldan və gətirdiyi şəraitdən bixəbərlə qalıb vəhşi halında yaşamaqdadırlar. Dini Məhəmmədin avamı içrə inışar edib onları haqqa irşad və hidayət etməyi öz vəzifələrinə sanmaza».

Bir maarifçi ideoloq kimi F.Köçərli belə bir fikri əsaslandırıb sübut etmək istəyirdi ki, kənddə müasir mədəni təsisatların yoxluğu sadəcə əhalinin mədəni geriliyi, cəhələ və nadanlığı, vəhşiliyi ilə deyil, eyni zamanda onların kütləvi surətdə ölmü ilə də nəticələnir.

Kənd əhalisinin – «dehat əhli» nin «səhibsiz» və qeydsiz cəhələt əlində mütəəyyir və sərkəndən qalıb qaldırılmasından narahət olan ədib bütün məqalələrində olduğu kimi, «Ələtsiz önlərlərimiz» də də ziyalıların köməyinə ümid bağlayır, əhali arasında səhiyyə maarifini genişləndirməyi və kəndlilərə tibb ocaqlarının təşkilinin zərurətini irəli sürürdü.

«Bizim məyəyi-həyatımız olan dehat əhli...sərkəndən qalıbdır. Avamıqlıqlar uğundan hər qisim balalara düşər olmaqdadırlar. Cümlə əhli-mərifətlərimizdə bordur ki, onların qeydina qalıb cəhl qaralıqdan onları

xilas etsinlər. Nicat və salamat çıxmaları yol göstərsinlər. Anladığımızı görə əhli-qələmimiz təbabətə dair sadə dildə kitabçalar tərtib edib və təvəzülü şaxsların hikməti ilə çap etdirib xalq içində tivanət etsələr daha faydalı olar. Böyük kəndlilərimizdə əcazəxanalar açmaq dəxi baş vəzifələrimizin bəndir».

F.Köçərli bunların xalqa xəyanətini dövlət məmurlarının və mülkədar ağaların pis əməllərinə bərabər tuturdu. Bu süstlüyə, bu acizliyə, bu bir nöqtə üzrə dönlüb qalmağa ümid səhbət...camaatımız təşkil edən hər bir sinfin öz darca və qaralıq dairəsində güzəran etməyi olubdur.... Rəyasət və hörmət iddiasında olan ruhunu ataların və alicəsb ağaların hissi, qərəzi, tamahı və kütəhbeyimliy olubdur.

F.Köçərli haqqında danışdığı dörd təbəqə mövcud burjuva-mülkədar və kapitalist cəmiyyətinin əsasını təşkil edir və inkişafında aparıcı rol oynayırdı. Cəmiyyətin inkişafı bunların əməllərindən asılı idi. Lakin ədib burada xeyrli bir şey görmürdü.

Həzr ki, vəziyyətdə onların əməlləri ilə cəmiyyəti yeniləşdirmək imkan xaricində idi. Maarifçi ideoloq yeniləşmə, xalq həyatını yenidən qurmaq uğrunda mübarizəni bu nöqətlərdən sayırdı və bunu həyata keçirmək üçün mübarizə apardı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı

1. Ağayev İ. «Molla Nəsrəddinin tarixi hikməti», Bakı, 1976
2. Azərbaycan tarixi, üç cildə, II cild, Bakı, 1964
3. Baktası İ. Firdudin bəy Köçərliyin yaradıcılıq yolu, Bakı, 1986
4. Haqverdiyev Ə. Səhiyyəsi əsərləri, iki cildə, I cild, Bakı, 1971
5. Köçərli F. Səhiyyəsi əsərləri, Bakı, 1963
6. Qənberqiz R. Azərbaycan ədəbiyyatı iki cildə, (müqəddimə, izah və qeydlər), Bakı, 2005
7. Məmmədov X. «Əkinçi» dan «Molla Nəsrəddin» qədər, Bakı, 1987
8. Məmmədov X. «Azərbaycan publisistikası. Onu hardan və necə öyrənmək», «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 1997, №32
9. Nəbiyev B. «Firdudin bəy Köçərli», Bakı, 1963
10. Nəbiyev M.Ə. «Höhhöppə» üç cildə, I cild, Bakı, 1962
11. Təlibzadə K. XX əsr Azərbaycan ədəbi tarixi, Bakı, 1966
12. Vətəyev F. Füyuzat ədəbi məktəbi, Bakı, 1999.